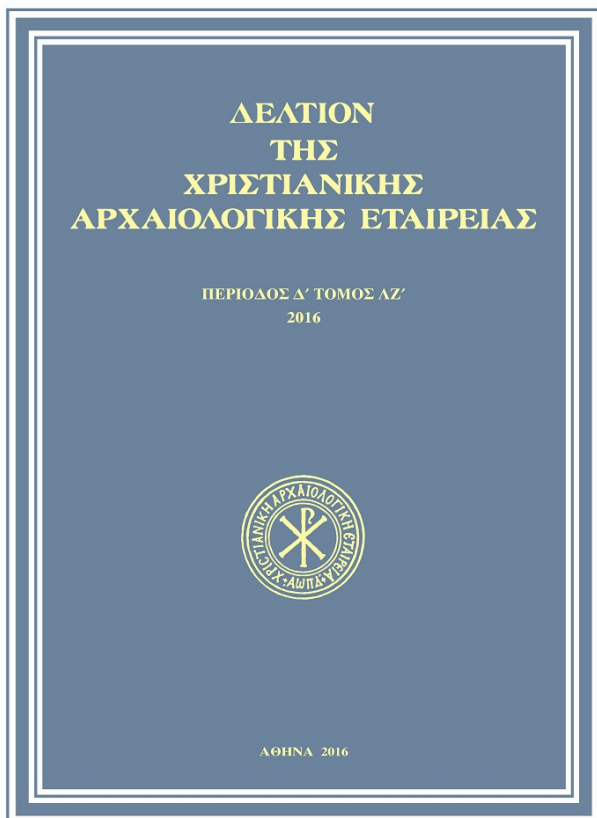

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 37 (2016)

Δελτίον ΧΑΕ 37 (2016), Περίοδος Δ'

Ο Βυζαντινός τοίχος του Ντίνου Χριστιανόπουλου. Ένας χαμένος παλαιολόγιος πύλωνας στη Θεσσαλονίκη.

Γιάννης ΘΕΟΧΑΡΗΣ

doi: [10.12681/dchae.10681](https://doi.org/10.12681/dchae.10681)

Copyright © 2016, Γιάννης Θεοχάρης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΘΕΟΧΑΡΗΣ Γ. (2016). Ο Βυζαντινός τοίχος του Ντίνου Χριστιανόπουλου. Ένας χαμένος παλαιολόγιος πύλωνας στη Θεσσαλονίκη. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 37, 25–40.
<https://doi.org/10.12681/dchae.10681>

Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΤΟΙΧΟΣ ΤΟΥ ΝΤΙΝΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΠΟΥΛΟΥ.
ΕΝΑΣ ΧΑΜΕΝΟΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΟΣ ΠΥΛΩΝΑΣ
ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

της Ρίτας

Στο άρθρο ταυτίζεται ένα χαμένο βυζαντινό μνημείο της Θεσσαλονίκης (απεικονισμένο στην *Topographie de Thessalonique* του Oreste Tafrali) με έναν βυζαντινό τοίχο, την περιγραφή του οποίου οφείλουμε στον ποιητή Ντίνο Χριστιανόπουλο. Ο εξεταζόμενος τοίχος αποτελούσε το μέτωπο του πυλώνα μιας άγνωστης μονής, η οποία βρισκόταν βόρεια της Αγίας Σοφίας και νότια της Εγνατίας. Ο τοίχος, αν και είχε κηρυχθεί προστατευόμενο μνημείο το 1926, κατεδαφίστηκε πιθανότατα το 1960. Από αυτό το χαμένο μνημείο προέρχεται ένα ζωγραφικό έργο μεγάλων διαστάσεων με την απεικόνιση του Χριστού, το οποίο σήμερα φυλάσσεται στο Αγίασμα του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου, νότια της Αγίας Σοφίας. Το έργο αυτό, άλλοτε γνωστό στην πόλη ως ο «Μέγας Σωτήρ», φαίνεται πως διατηρεί ένα βυζαντινό στρώμα.

The article identifies a lost Byzantine monument of Thessaloniki (depicted in Oreste Tafrali's Topographie de Thessalonique) along with a Byzantine wall, the description of which we owe to the poet Dinos Christianopoulos. The wall in question formed the facade of a gatehouse of an unknown monastery, located north of the Hagia Sophia church and south of Egnatia Street. The wall, though it had been declared a registered monument in 1926, was probably demolished in 1960. From this lost monument comes a large painting depicting Christ, which is now preserved in the Hagiasma of Hagios Iōannes Prodromos, south of Hagia Sophia. This painting, once known in the city as 'ho Megas Sotēr', seems to preserve a Byzantine layer.

Λέξεις κλειδιά

Υστεροβυζαντινή περίοδος, παλαιολόγια περίοδος, Θεσσαλονίκη, Αγία Σοφία, τοπογραφία, αρχιτεκτονική, πυλώνες, ζωγραφική, Σωτήρας Χριστός.

Keywords

Late Byzantine period, Palaiologan period, Thessaloniki, Hagia Sophia, topography, architecture, gatehouses, painting, Christ the Saviour.

Στον Ντίνο Χριστιανόπουλο οφείλουμε την περιγραφή ενός βυζαντινού τοίχου που σωζόταν στη Θεσσαλονίκη, απέναντι από το σπίτι όπου διέμενε ο λογοτέχνης ως παιδί από το 1939 έως το 1941. Το σπίτι βρισκόταν στη γειτονιά βόρεια της Αγίας Σοφίας, κάτω από την Εγνατία, και συγκεκριμένα επί της οδού Βασιλέως Καρόλου, σημερινής Γεωργίου Χαραλάμπους.

Κατά τη διήγηση του Ντ. Χριστιανόπουλου, στον βυζαντινό τοίχο είχε προσαρτηθεί ένα φτωχικό ναύδριο, το οποίο λειτουργούνταν περιστασιακά από τους περιοίκους. Η περιγραφή του τοίχου έχει ως εξής:

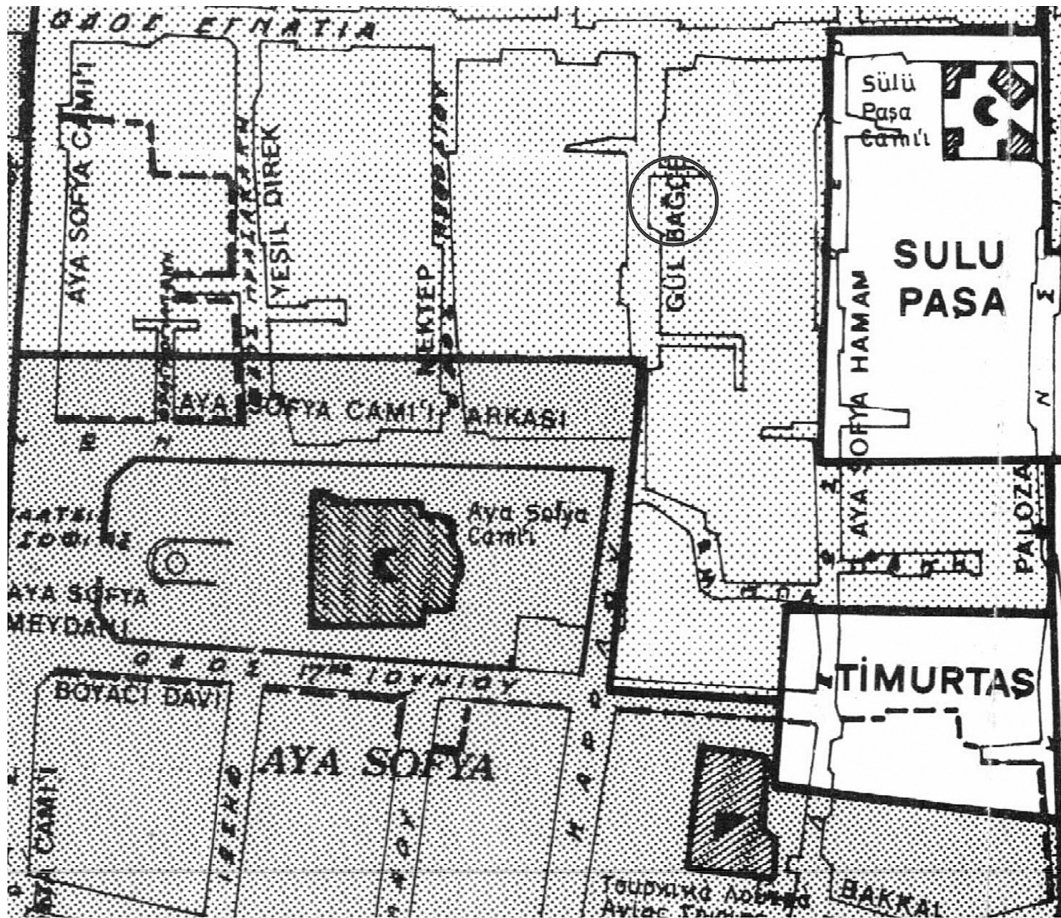
«Άκριβώς απέναντι από μās [...] έβλεπα έναν βυζαντινό τοίχο, πού μαζί με τόν μαντρότοιχο τῆς αὐλῆς προεξείχε αισθητὰ ἀπὸ τὸ πεζοδρόμιο [...]. Ὅταν

* Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα,

giannis_theocharis@yahoo.gr

** Ευχαριστώ τη φίλη Έφη Ντάφου για τη συμβολή της στην

ταύτιση του μνημείου με πρότυπο και την αναγνώριση των οικοδομικών φάσεων. Για την παντοειδή βοήθεια, ιδιαίτερα για το σχέδιο του τοίχου, ευχαριστώ τον φίλο Γιώργο Φουστέρη.

Εικ. 1. Θεσσαλονίκη. Η ευρύτερη περιοχή της Αγίας Σοφίας στις αρχές του 20ού αιώνα. Κυκλώνεται το οικόπεδο, όπου ο βυζαντινός τοίχος της αφήγησης του Ντίνου Χριστιανόπουλου.

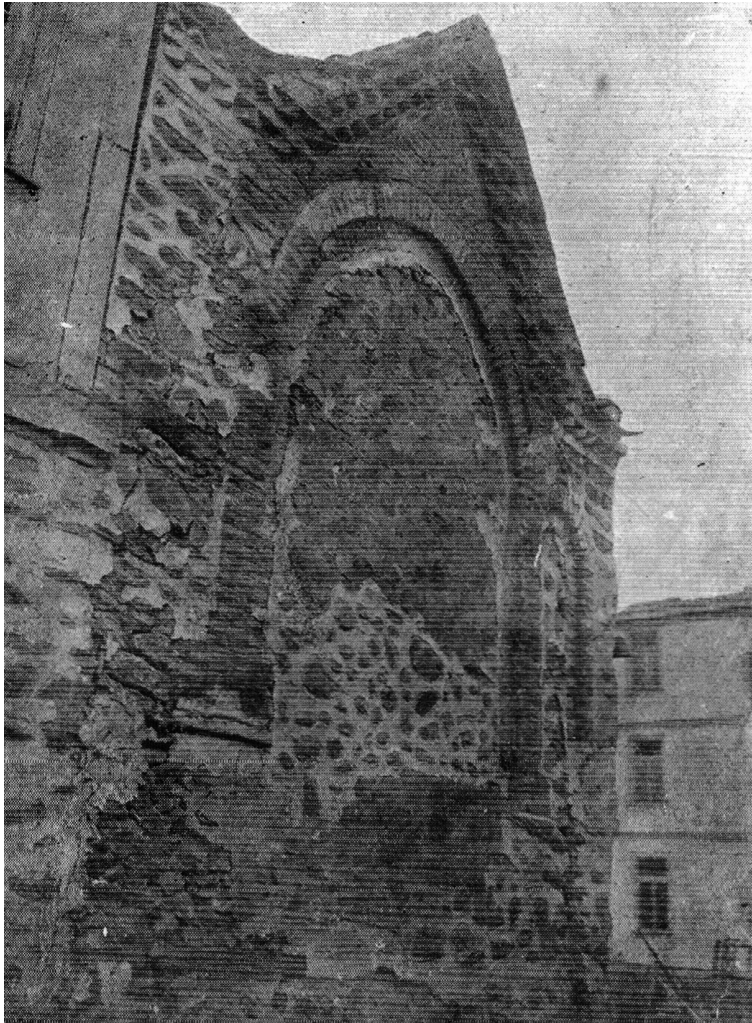
αργότερα, ως φοιτητής, γύρισα όλες τις βυζαντινές εκκλησίες της Θεσσαλονίκης, διαπίστωσα με έκπληξη ότι αυτός ο τοίχος ήταν από τα ωραιότερα βυζαντινά κτίσματα όλης της Θεσσαλονίκης, και μόνο δύο εκκλησίες μπορούσαν να τον συναγωνιστούν: ο τοίχος του ιερού των Αγίων Αποστόλων [...] και ο τοίχος των Αγίων Ταξιαρχών [...]. Απάνω απάνω είχε μία τριγωνική επίστεψη, σαν του Αγίου Νικολάου του Όρφανου, και όλος ο υπόλοιπος τοίχος θα ήταν ύψους πεντέξι μέτρων, και μήκους τεσσάρων [...]. Βέβαια το Ίησους Χριστός Νικᾶ, σὲ ἔμφανθ ἔθεσε κάτω ἀπὸ τὴ μέση τῆς τριγωνικῆς ἐπίστεψης, ἀπάνω ἀπάνω τουβλάκια νὰ βγαίνουν λίγο πὺδ ἔξω, νὰ δημιουργοῦν ὠραίες κόγχες καὶ ὠραίες γωνίες... Μεταξὺ '65 καὶ '70, δὲν ξέρω μὲ ἀπόφαση τίνος ἀθεόφοβου, κατεδαφίστηκε αὐτὸς ὁ τοίχος, προφανῶς γιὰ νὰ ἀνοίξει ὁ δρόμος. Εὐτυχῶς πρόλαβα καὶ τὸν

σχεδιάσα και ἔχω κάπου κρατημένο αὐτὸ τὸ σχέδιο»¹.

Με αφετηρία τη διήγηση του Ντ. Χριστιανόπουλου και αξιοποιώντας τοπογραφικό σχέδιο του 1919, η Θάλεια Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου και ο Ευάγγελος Χερίμογλου χωροθέτησαν τον βυζαντινό τοίχο της Βασιλέως Καρόλου στο 313/20 οικόπεδο της πυρίκαυστης ζώνης (Εικ. 1)². Ὅπως ἐδείξαν τα στοιχεία

¹ Ντ. Χριστιανόπουλος, *Πίσω ἀπ' τὴν Αγία-Σοφία*, Θεσσαλονίκη 1997, 17-21, στηριγμένο σε ραδιοφωνική διήγηση του φθινοπώρου του 1995. Γίνεται παραπομπή στην ελαφρά διαφοροποιημένη εκδοχή του αποσπάσματος, όπως αυτό δημοσιεύτηκε στο *Θεσσαλονίκη, οὐ μ' ἐθέσπισεν... Ἀυτοβιογραφικὰ κείμενα*, Θεσσαλονίκη 1999, 41-45.

² Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου – Ε. Χερίμογλου, «Μετόχι της αγορευτικής μονής του Αγίου Παύλου στη Θεσσαλονίκη. Για ἓνα βυζαντινὸ τοίχο που χάθηκε», *Θεσσαλονικέων πόλις* 5

Οδ. Βασιλέως Καρόλου

Εικ. 2. Θεσσαλονίκη. Ο βυζαντινός τοίχος της αφήγησης του Ντίνου Χριστιανόπουλου. Φωτογραφία από την Topographie de Thessalonique του Oreste Tafrali, με ιδιόχειρη σημείωση του Γεωργίου Σωτηρίου.

λήψη εντοπίζεται τόσο η Βασιλέως Καρόλου όσο και το προεξέχον οικόπεδο 313/20 (Εικ. 3). Λαμβάνοντας υπόψη τα στοιχεία της φωτογραφίας του Οr. Tafrali (προσκολημένη οικία αριστερά, ακάλυπτο οικόπεδο δεξιά και τριώροφη οικία παραδίπλα με προεξέχοντες φεγγίτες στη στέγη), εντοπίζουμε το μικροσκοπικό ναύδριο με τον βυζαντινό τοίχο ανάμεσα στην οικία που βρίσκεται στα βόρεια, και τον μαντρότοιχο που οριοθετεί από νότο την αυλή του οικοπέδου.

Η φωτογραφία του Οr. Tafrali (Εικ. 2) απεικονίζει σε λοξή γωνία λήψης (από τα βορειοδυτικά, σύμφωνα με τον προσανατολισμό των χριστιανικών μνημείων

της πόλης) το μέτωπο ενός βυζαντινού τοίχου. Ο τοίχος έχει πλινθόκτιστο τριγωνικό αέτωμα με διπλή οδοντωτή ταινία ως γείσο και σταυρό από διπλή (:) πλίνθο στο μέτωπό του, στα διάκενα του οποίου μόλις που διακρίνονται τα γράμματα Χ. Το αέτωμα επιστέφει πλίνθινο και βαθμιδωτό ημικυκλικό τόξο. Το τόξο είναι πλατύ και βαίνει σε πλίνθινα ποδαρικά, τα οποία εδράζονται σε λίθινα στοιχεία που εξέχουν ελαφρά από την τοιχοποιία⁷. Το άνοιγμα του τόξου είναι

⁷ Στο «Γενικόν Κτηματολόγιον τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Κοινοτήτος» γίνεται μνεία σε αυτό το μορφολογικό χαρακτηριστι-

Εικ. 3. Θεσσαλονίκη. Η ευρύτερη περιοχή της Αγίας Σοφίας πριν από το 1917 σε αεροφωτογραφία του Γαλλικού Αεροναυτικού. Με βέλος δηλώνεται η θέση του βυζαντινού τοίχου της αφήγησης του Ντίνου Χριστιανόπουλου.

φραγμένο από τοίχο με αργολιθοδομή. Το τόξο αυτό πλαισιωνόταν αρχικά από δύο μικρότερα, τα οποία όμως καταστράφηκαν σε άγνωστη περίοδο συμπαρασύροντας και τα οριζόντια γείσα του τοίχου. Στη φωτογραφία φαίνεται ότι οι παραπάνω βλάβες αποκαταστάθηκαν με την ανάκτηση του δεξιού τόξου και των οριζόντιων γείσων από διπλή οδοντωτή ταινία. Το αριστερό τόξο δεν αποκαταστάθηκε: τμήμα της ενα-

πομείναςας γένεσής του περιλήφθηκε στη συρραφή του βυζαντινού κτίσματος σε νεότερο, στο οποίο ανήκει το εν μέρει εικονιζόμενο στη φωτογραφία παράθυρο. Οι παραπάνω επεμβάσεις έγιναν σύμφωνα με ένα σύστημα αργολιθοδομής –παχύ και ακανόνιστο αρμολόγημα ανοικτόχρωμου επιχρίσματος γύρω από τους λίθους–, το οποίο μας είναι γνωστό από ναούς της Θεσσαλονίκης του 19ου αιώνα⁸.

κό: «Ὁ ἀψιδωτὸς τοῖχος τοῦ παρεκκλησίου εἶναι καταφανὴς ἐκ τῆς ὁδοῦ». Βλ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου – Χεζίμογλου, «Μετόχι», ὅ.π. (υποσημ. 2), 113.

⁸ Τα παραδείγματα είναι αρκετά. Βλ. ενδεικτικά τον Άγιο Μηνά, εγκαινιασμένο το 1852, Θ. Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, *Θρησκευτική αρχιτεκτονική στη Θεσσαλονίκη κατά την*

Θα μπορούσαμε να αποκαταστήσουμε τον βυζαντινό τοίχο που εικονίζεται στη φωτογραφία του Or. Tafrafi, ως κτίσμα με τρίλοβη διάταξη, τα ανοίγματα του οποίου φράχθηκαν στην οθωμανική εποχή (Εικ. 4). Το τρίλοβο άνοιγμα του κτίσματος μάλλον συμπληρωνόταν από δύο υποκείμενους των ποδαρικών κίονες, οι οποίοι καλύφθηκαν από τις επεμβάσεις τα λίθινα στοιχεία στη γένεση των ποδαρικών πρέπει να αποτελούν ίχνη των αρχιτεκτονικών μελών (κιονοκράνων ή επιθημάτων) που τους επέστεφαν. Επομένως, ο εικονιζόμενος τοίχος φαίνεται ότι αποτελούσε το μέτωπο μιας θολοσκεπούς κατασκευής, τυπολογικά συγγενούς με τους γνωστούς υστεροβυζαντινούς πυλώνες της Θεσσαλονίκης: των Αγίων Αποστόλων, της Αγίας Σοφίας, του Αγίου Νικολάου Ορφανού και της άγνωστης μονής στην Αποστόλου Παύλου και Παλαιάς Αθηνάς⁹. Η εικαζόμενη χρήση κίωνων στο εξωτερικό διαμέρισμα του εξεταζόμενου κτίσματος συνδέει τον τοίχο με τα παραδείγματα της Αγίας Σοφίας και του Αγίου Νικολάου του Ορφανού, όπου γνωρίζουμε ότι η διάταξη με τα ελεύθερα υποστυλώματα υπήρχε στο εξωτερικό τμήμα των εν λόγω πυλώνων¹⁰. Η μορφή του εσωτερικού διαμερίσματος του εξεταζόμενου μνημείου είναι άγνωστη (Εικ. 4, κάτω).

Σε ό,τι αφορά τα μετρικά στοιχεία του πυλώνα, μπορούν να διατυπωθούν οι ακόλουθοι συλλογισμοί: Το πλάτος του, βάσει του τοπογραφικού σχεδίου από το Αρχείο Πολεοδομίας Θεσσαλονίκης¹¹, υπολογίζεται ότι ήταν περί τα 4,5 μ., κοντά δηλαδή στην εκτίμηση του Ντ. Χριστιανόπουλου στο απόσπασμα της περιγραφής του τοίχου. Το ύψος του, που ο ποιητής το παραδίδει στα «πεντέξι μέτρα», είναι δύσκολο να ορισθεί σχετικά, δεδομένου ότι η φωτογραφική λήψη δεν αποτυπώνει το σύνολο του κτίσματος. Παρά ταύτα, αν δεχθούμε ότι το ύψος της ξυλοδεσιάς, που διακρί-

νεται στο κάτω μέρος της φωτογραφίας, είναι 0,10 μ., θα μπορούσε να υπολογισθεί στα 2,5 μ. το διάστημα από το οριζόντιο γείσο έως την ευθεία της ξυλοδεσιάς, εκεί όπου διαιρείται καθ' ύψος ο πυλώνας στο σχέδιο της όψης (Εικ. 4, επάνω).

Μπορούμε, λοιπόν, να φανταστούμε τον βυζαντινό τοίχο του Ντ. Χριστιανόπουλου ως έναν πυλώνα, «μίαν πυλωνικήν εισοδοέξοδον» κατά τα αγιορειτικά έγγραφα¹², που όριζε τη δυτική πλευρά μοναστηριακού ιδρύματος με μέτωπο σε δρόμο των βυζαντινών χρόνων, η χάραξη του οποίου διατηρήθηκε έως τις μέρες μας. Αυτός ο δρόμος, γνωστός στην οθωμανική εποχή ως Gül Bahçe, είναι ό,τι απέμεινε από μια βυζαντινή *cardo*, που από την Εγνατία έφθανε μέχρι το παλαιό μέτωπο της πόλης και το μεγαλύτερο μέρος της καταργήθηκε με το ρυμοτομικό σχέδιο του Ernest Hébrard¹³.

Την 6η Φεβρουαρίου του 1920 (παλαιό ημερολόγιο) το αγιοπαυλίτικο μετόχι στη Βασιλέως Καρόλου πωλήθηκε στη Σοφία, σύζυγο Σωτηρίου Σουριμπάνου ή Σουρβανίδου, το γένος Γεωργίου Πρωτόπαπα. Στη συμβολαιογραφική πράξη, που μας παραχώρησε πρόθυμα ο εγγονός της κ. Ιωάννης Μαράτος, γίνεται λεπτομερής περιγραφή της θέσης του μετοχίου και των παρακείμενων οικιών¹⁴. Η Σ. Σουριμπάνου αγόρασε έναντι συνολικού ποσού 40.000 δραχμών δύο διώροφες οικίες της μονής «μεθ' ὄλων τῶν παραρτημάτων, προσαυξημάτων καὶ παρακολουθημάτων» τους, στην οδό Βασιλέως Καρόλου 72 και 70. Βάσει της περιγραφής, οι οικίες πρέπει να ταυτιστούν με τα 313/20 (νότιο) και 313/19 (βόρειο) οικόπεδα της κτηματογραφησης του 1919 αντίστοιχα, που εφάπτονταν μεταξύ τους μέσω ενός διαδρόμου¹⁵. Ο τελευταίος, ευδιάκριτα

τελευταία φάση της Τουρκοκρατίας (1839-1912), ΕΕΠΣΑΠΘ, Παράρτημα αριθ. 31 του ΙΑ' τόμου, Θεσσαλονίκη 1989, 120, εικ. 47, 48.

⁹ Βλ. Γ. Βελένης, *Ὁ πυλώνας τῆς μονῆς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης, Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη, Μακεδονικά*, Παράρτημα αριθ. 5, Θεσσαλονίκη 1983, 23-35 και Βελένης, «Γύρω από ένα κατεστραμμένο βυζαντινό κτίριο», *ό.π.* (υποσημ. 5), 122-127.

¹⁰ Βλ. Βελένης, «Γύρω από ένα κατεστραμμένο βυζαντινό κτίριο», *ό.π.* (υποσημ. 5), σχ. 4.

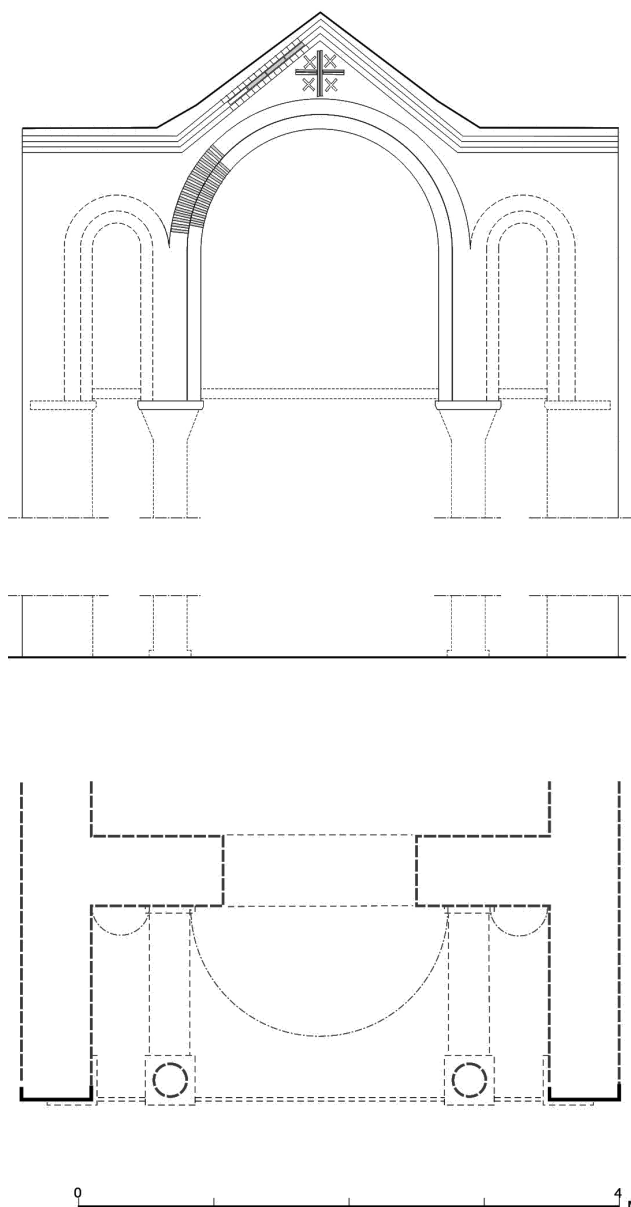
¹¹ Βλ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου – Χεκίμογλου, «Μετόχι», *ό.π.* (υποσημ. 2), εικ. 2.

¹² Βλ. ενδεικτικά το πωλητήριο έγγραφο των αδερφών Καλλιμάνων στη μονή Ζωγράφου του έτους 1327, W. Regel – E. Kurtz – B. Korabiev, *Actes de Zografou* (Actes de l'Athos IV), Amsterdam 1969, 54.

¹³ Βλ. Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, *ό.π.* (υποσημ. 2), 68, χάρτες 1, 2, 4.

¹⁴ Στην οικογένεια Μαράτου με οδήγησε η αναφορά του Κ. Τομανά (Δρόμοι και γειτονιές της Θεσσαλονίκης μέχρι το 1994, Θεσσαλονίκη 1997, 149) ότι η Κλειώ Μαράτου διατηρούσε στην αυλή του σπιτιού της επί της Βασιλέως Καρόλου ένα εκκλησάκι. Ευχαριστώ τον κ. Ιωάννη Μαράτο και την κόρη του Κλειώ για τη βοήθεια.

¹⁵ Για την ιστορία του πράγματος αναφέρω και τις άλλες ιδιοκτησίες: η διώροφος οικία στη Βασιλέως Καρόλου 72 συνόρευε

Εικ. 4. Θεσσαλονίκη. Ο βυζαντινός τοίχος (πυλώνας) της αφήγησης του Ντίνου Χριστιανόπουλου. Σχεδιαστική απόδοση όψης και κάτοψης.

νότια με την οικία Νασίμ Νικολάου, πρώην Λιάκου Μεχραματζή και κατόπιν Φλόκα, και ανατολικά με την οικία Γεωργίου Πράσσα, πρώην Αννέτας Μπαλάνου, ενώ η διώροφη «σεσαθρωμένη» στη Βασιλέως Καρόλου 70 συνόρευε βόρεια με την οικία Αναστασίου Μπασματζή και ανατολικά με την οικία Ταβουλαρίου, πρώην Παπούλια.

αποτυπωμένος τόσο στο τοπογραφικό σχέδιο του 1919¹⁶ όσο και στην αεροφωτογραφία των Γάλλων (Εικ. 3), δύναται να ταυτισθεί με τη στενόμακρη αυλή που τόσο εντυπωσίασε τον Ντ. Χριστιανόπουλο, όταν διάβηκε την πόρτα του οικοπέδου¹⁷.

Η απόφαση της μονής να πουλήσει κτηματική περιουσία στην πυρκαϊστική ζώνη συνδέεται με το ταραχώδες κλίμα που επικράτησε στην πόλη μετά το 1917, εν αναμονή των ραγδαίων πολεοδομικών αλλαγών και των συνακόλουθων οικονομικών ζημιών για τους οικοπεδούχους. Η οικογένεια Σουρμπάνου αγόρασε αργότερα και τα οικόπεδα 313/18 και 313/17, τα οποία είχαν μέτωπο στην Εγνατία και στα οποία ανεγέρθηκε τη δεκαετία του 1930 το μέγαρο, όπου έζησε για δεκαετίες με την οικογένειά της η κόρη της Σοφίας, Κλειώ, μητέρα του κ. Ι. Μαράτου¹⁸.

Το συμβόλαιο της Σ. Σουρμπάνου παρουσιάζει αξιόλογο προσωπογραφικό ενδιαφέρον. Ως πληρεξούσιος της μονής υπογράφει ο γέρον Κοσμάς Αγιοπαυλίτης, που δεν είναι άλλος από τον Κοσμά Βλάχο, συγγραφέα της γνωστής ιστορικής μελέτης για το Άγιον Όρος¹⁹. Επιπλέον, από το συμβόλαιο της Σ. Σουρμπάνου πληροφορούμαστε ότι η αγιορειτική μονή είχε αγοράσει το οικόπεδο με τον βυζαντινό τοίχο την 31η Ιανουαρίου του 1836 από την Αννέτα, σύζυγο Χριστοδούλου Μπαλάνου, αντί του ποσού των 4.000 γροσίων. Η Ανν. Μπαλάνου παρουσιάζεται στο συμβόλαιο ως προηγούμενη ιδιοκτήτρια και της οικίας Γεωργίου Πράσα, που συνόρευε από ανατολικά με το μετόχι της Αγίου Παύλου.

Το ζεύγος Μπαλάνου κατείχε ξεχωριστή θέση στην κοινωνία της Θεσσαλονίκης τον 19ο αιώνα. Ο Χριστόδουλος υπήρξε επιφανής έμπορος, μνημένος στη Φιλική Εταιρεία, και υπέστη μαρτυρικό θάνατο

¹⁶ Βλ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου – Χεκίμογλου, «Μετόχι», ό.π. (υποσημ. 2), εικ. 2.

¹⁷ «[...] ανοίγουμε αυτή τη μυστηριώδη πόρτα... και τί να δούμε; Μιά τεράστια στενόμακρη αυλή, με πολύ μεγάλο βάθος [...]» [Χριστιανόπουλος, *Θεσσαλονίκη*, οὐ μ' ἐθέσπισεν, ό.π. (υποσημ. 1), 42].

¹⁸ Το μέγαρο σώζεται έως και σήμερα και αποτελεί στέγη της Σχολής Θεάτρου. Η οικοδομική του άδεια φέρει τις ημερομηνίες 10.09.34, 04.01.35 και 06.02.35. Για την παραχώρηση των στοιχείων της άδειας ευχαριστώ τον κ. Βασίλειο Τσούζη.

¹⁹ Κ. Βλάχου, διακόνου, *Ἡ χειρσόνησος τοῦ Ἁγίου Ὁρους* – Ἄθω καὶ αἱ ἐν αὐτῇ μοναὶ καὶ οἱ μοναχοὶ πάλαι τε καὶ νῦν, εν Βόλω 1903, Αγιορειτική Εστία, Αθωνικά Ανάλεκτα 2, Θεσσαλονίκη 2005 (ανατύπωση).

το 1821, μετά την ελληνική εξέγερση στον Πολύγυρο²⁰. Η Αννέτα (†1857), κυρίως γνωστή ως Άννα, ήταν κόρη του εμπόρου Γιακουμή Πάικου και είχε αναπτύξει αξιόλογη φιλανθρωπική δράση²¹. Εύλογα υποθέτουμε ότι τα οικοπέδα που πούλησε η Αννέτα στην Αγίου Παύλου και στον Γεώργιο Πράσα, ανήκαν στο σπίτι της. Για το τελευταίο γνωρίζουμε πως βρισκόταν στη συνοικία του Αγίου Αθανασίου, όπου δηλαδή και ο τοίχος του Ντ. Χριστιανόπουλου²², και διέθετε εντυπωσιακό πλούτο, ο οποίος ξεπουλήθηκε μετά την εκτέλεση του Χριστόδουλου²³. Η πώληση της οικίας Μπαλάνου πρέπει να αποδοθεί στην ανατροπή των οικονομικών, και όχι μόνο, δεδομένων για την Αννέτα μετά το 1821, γεγονός το οποίο μάλλον την οδήγησε στην απόφαση να ξενιτευτεί και να εγκατασταθεί στη Μόσχα²⁴.

Στο συμβόλαιο της Σ. Σουρμπάνου γίνεται ιδιαίτερη μνεία στον βυζαντινό τοίχο, αφού η προστασία του συνιστούσε απαράβατο όρο. Συγκεκριμένα διαβάζουμε²⁵: «Συνωμολόγησαν εν τέλει οι συμβαλλόμενοι ότι εν τῇ ἀνωτέρω ὑπ' ἀριθμὸν πρῶτον περιγραφομένην οἰκίαν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Βασιλέως Καρόλου ἀριθ. 72 καὶ εἰς τὴν Βορειοδυτικὴν αὐτῆς γωνίαν²⁶, οὕσαν τμήμα

²⁰ Για την προσωπογραφία του, βλ. Ε. Χεκίμογλου, *Η ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη: Οθωμανική περίοδος*, στη σειρά *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*, Β'1, Θεσσαλονίκη 2004, 185-187 και ο ίδιος, *Το «Κοινόν της Πολιτείας» και οι περιπέτειές του, Ο χριστιανικός πληθυσμός της Θεσσαλονίκης πριν, κατά και μετά την Επανάσταση του 1821*, Εθνική Βιβλιοθήκη 54, Θεσσαλονίκη 2008, 41-45.

²¹ Για την προσωπογραφία της, βλ. Χεκίμογλου, *Η ιστορία της επιχειρηματικότητας*, ό.π. (υποσημ. 20), 187-188 και ο ίδιος, *Το «Κοινόν της Πολιτείας»*, ό.π. (υποσημ. 20), 45-46.

²² Για την έκταση της συγκεκριμένης συνοικίας στο τέλος της οθωμανικής εποχής, βλ. Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, ό.π. (υποσημ. 2), 66-70.

²³ Ι. Βασδραβέλλης, *Ἡ Θεσσαλονίκη κατὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας*, Μακεδονική Βιβλιοθήκη 5, Θεσσαλονίκη 1946, 14-15, υποσημ. 2 σ. 14.

²⁴ Συνάγεται από τη φιλανθρωπική της δράση στη Μόσχα. Βλ. Χεκίμογλου, *Το «Κοινόν της Πολιτείας»*, ό.π. (υποσημ. 20), 45. Ας σημειωθεί ότι ο Χριστόδουλος θήτευσε ως επίτροπος των αγιορειτικών μονών στη Θεσσαλονίκη την περίοδο 1810-1813 και μαζί με τη γυναίκα του δάνειζε σημαντικά ποσά στις μονές. Βλ. Χεκίμογλου, *Η ιστορία της επιχειρηματικότητας*, ό.π. (υποσημ. 20), 186.

²⁵ Διατηρήθηκε η ορθογραφία και ο τονισμός του πρωτότυπου κειμένου.

²⁶ Πρόκειται κανονικά για τη βορειοανατολική της γωνία, αλλά στην περιγραφή τα στοιχεία προσανατολισμού Ανατολής-Δύ-

τοιχοδομίας αρχαίας μονής, υπάρχει τοιχογραφία έγχρωμος υπερφυσικού μεγέθους του «Σωτήρος Χριστού» ή δε άγοράστρια τῆς οἰκίας ταύτης Σοφία Σ. Σουρμπάνου ἀναλαμβάνει τὴν ἀπαράβατον ὑποχρέωσιν ἵνα διατηρῆ τὸ προ<σ>κηνητάριον καὶ τὴν εἰκόνα ἀσινῆ καὶ ἀλύμαντον ἀπὸ πάσης βλάβης καὶ ὑγρασίας, νά διατηρῆ ἀσβέστους τὰς κανδήλας, νά επιτρέπη ἐλευθέρως τὴν εἴσοδον εἰς πάντα εὐσεβῆ καὶ εἰς πάντα ἱερέα πρὸς ἐπιτέλεσιν παρακλήσεων, ἀγιασμῶν καὶ δεήσεων, ἐν περιπτώσει δέ ριζικῆς ἀνακαινίσεως ἢ μεταβολῆς τῆς οἰκίας, ἀναλαμβάνει τὴν ὑποχρέωσιν ἵνα ὁ τοίχος καὶ ἡ εἰκὼν περιληφθῶσιν ἀσινῶς ἐν τῇ λοιπῇ νέα τοιχοδομίᾳ».

Υπογραμμίζεται ότι η προστασία του βυζαντινού τοίχου του Ντ. Χριστιανόπουλου προβλέφθηκε με την πρώτη κήρυξη των μνημείων της πόλης το 1926. Στο κείμενο της κήρυξης βρίσκουμε στην πέμπτη θέση το «λείψανον ναΐσκου ἐν ὁδῷ Βασιλέως Καρόλου 70»²⁷. Εδώ προφανώς σημειώθηκε εκ παραδρομῆς το παρακείμενο οικόπεδο και όχι το 72, το οποίο στο συμβόλαιο της Σ. Σουρμπάνου παρουσιάζεται να περιλαμβάνει τον τοίχο.

Η κήρυξη του 1926 αποσκοπούσε στην προστασία του αρχαιολογικού τοπίου μετά την ψήφιση του Νέου Σχεδίου της πόλης το 1920, αποτελώντας στην πραγματικότητα μία από τις βελτιωτικές τροποποιήσεις του²⁸. Είχε εκδηλωθεί ήδη από το 1918 η ανησυχία των αρχαιολόγων της μακεδονικής πρωτεύουσας για τις καταστροφές αρχαιοτήτων κατά τη διάρκεια των πολεοδομικών εργασιών που ακολούθησαν την πυρκαγιά²⁹. Ο βυζαντινός τοίχος που εμβόλιζε τη Βα-

σης αντιστρέφονται, μια ανακολουθία που επαναλαμβάνεται σε συμβόλαια της εποχής.

²⁷ ΠΔ 25.05.1926 – ΦΕΚ 191/Α/11.06.1926. Προηγούνται ο Προφήτης Ηλίας, οι Ταξιάρχες, ο Άγιος Νικόλαος ο Ορφανός και ο ναΐσκος του Σωτήρος, και έπονται το Χαμζά Μπέη και το Αλατζά. Σημειωτέον ότι την προστασία των μνημείων μετά την απελευθέρωση ανέλαβε ο Γενικός Διοικητής της πόλης, ο οποίος εξέδωσε διάταγμα στις 23.08.13 κηρύσσοντας ως μνημεία τα Τείχη και τον Λευκό Πύργο.

²⁸ Για τη διάσταση του Νέου Σχεδίου ως νομοθετήματος, βλ. Αλ. Καραδήμου-Γερόλυπου, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*, Θεσσαλονίκη 1995², 117-123.

²⁹ Βλ. την από 20.08.18 επιστολή του Εφόρου Ευστράτιου Πελεκίδη προς το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, με την οποία ζητούσε την παρέμβαση προς το Υπουργείο Συγκοινωνίας, ώστε να αποτραπεί η ασυλλόγιστη συμπεριφορά των μηχανικών, που «πρὸς χάραξιν καὶ ἐκτέλεσιν τῆς νέας ρυμοτομίας [...] εἶναι δυνατὸν νὰ καταθάψωσι ἐπιχω-

σιλέως Καρόλου, όπως φαίνεται στο τοπογραφικό σχέδιο και την αεροφωτογραφία, αλλά και όπως θυμάται και ο ίδιος ο Ντ. Χριστιανόπουλος³⁰, βρέθηκε μέσα σε επισφαλείς συνθήκες, τις οποίες προκαλούσαν οι νέες ρυμοτομικές χαράξεις. Υποθέτουμε ότι ο αρχαιολόγος που εισηγήθηκε την κήρυξη, ήταν ο Ανδρέας Ξυγγόπουλος, ο οποίος εργαζόταν στη νεοϊδρυθείσα Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων από το 1920 ως Επιμελητής και από το 1924 ως Έφορος³¹. Μολονότι βέβαια ο ίδιος είχε ασχοληθεί συστηματικά με κτίσματα της Θεσσαλονίκης, παρόμοια με τον βυζαντινό τοίχο της Βασιλέως Καρόλου, δεν τον μνημόνευσε ποτέ σε κάποια από τις εργασίες του³².

Ο Ντ. Χριστιανόπουλος τοποθέτησε την καταστροφή του ναυδρίου επί της Βασιλέως Καρόλου μεταξύ του 1965 και του 1970. Χάρη στις προφορικές πληροφορίες του κ. Ι. Μαράτου, συμπεραίνουμε ότι την καταστροφή του τοίχου σηματοδότησε μια πυρκαγιά που είχε ξεσπάσει στο οικοπέδο ένα βράδυ της άνοιξης ή του καλοκαιριού του 1960. Η πυρκαγιά αποτέφρωσε τα αύλεια παραπήγματα, όπου διέμεναν οι υπάλληλοι

της οικογενειακής επιχείρησης των Μαράτων. Αμέσως μετά την καταστροφική φωτιά, ξεκίνησε η εκμετάλλευση του οικοπέδου. Έτσι, την 9η Αυγούστου 1961 εκδόθηκε η άδεια για την ανέγερση της οικοδομής, στην οποία λειτούργησε ο κινηματογράφος «Κλειώ»³³.

Προφορικές μαρτυρίες κατοίκων της περιοχής παραδίδουν την πληροφορία ότι από το κατεστραμμένο παρεκκλήσι των Μαράτων προέρχεται μία τοιχογραφία, η οποία μεταφέρθηκε πριν από την πυρκαγιά για φύλαξη στο Αγίασμα του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου, στα νότια της Αγίας Σοφίας³⁴. Αυτό σημαίνει ότι ο τοίχος με το εκκλησάκι δεν άφησε μαζί με τα σπίτια της αυλής και η καταστροφή του υπήρξε προϊόν της διευθέτησης του οικοπέδου και της Βασιλέως Καρόλου. Επίσης, η πληροφορία αυτή θέτει μια σειρά από αναπάντητα, προς το παρόν, ερωτήματα γύρω από τα πρόσωπα που κρύβονται πίσω από την αποκόλληση και τη μεταφορά της φερόμενης τοιχογραφίας του μνημείου της Βασιλέως Καρόλου, καθώς μια τέτοια πράξη –ακατάγραφη στα χρονικά της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας της πόλης– προϋποθέτει την εργασία κάποιου από τους συντηρητές εκείνης της εποχής. Όπως και να 'χει, το εν λόγω ζωγραφικό έργο βρίσκεται σήμερα κρεμασμένο σε τζαμιωτή κορνίζα στον βόρειο τοίχο του σύγχρονου ναού του Προδρόμου (Εικ. 5)³⁵.

ματούντες ή να καταστρέψωσι ισοπεδούντες ἕχνη τῆς ἀρχαίας πόλεως ἢ καὶ ἀρχαία μνημεῖα [...]» [I. Βοκοτοπούλου, «Τα πρώτα 50 χρόνια της Εφορείας Κλασικῶν Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912, Πρακτικά Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 1-3 Νοεμβρίου 1985*, Θεσσαλονίκη 1986, ανατυπωμένο στο η ίδια, *Ἡπειρωτικά καὶ Μακεδονικά Μελετήματα*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικῆς Εταιρείας αριθ. 198, I, Αθήνα 2001, XII, 283-347, και συγκεκριμένα 322].

³⁰ «Ο τοίχος αὐτὸς ἔβγαине ὡς τὴ μέση τοῦ δρόμου. Καὶ ἴσως αὐτὸς ὁ τοίχος ποὺ προεξείχε νὰ ἦταν καὶ ἡ αἰτία ποὺ δὲν περνοῦσαν καὶ πολλὰ κάρρα, παρὰ μόνο οἱ μανάβηδες» [Χριστιανόπουλος, *Θεσσαλονίκη, οὐ μ' ἐθέσπισεν*, ὁ.π. (υποσημ. 1), 42].

³¹ Για τον Ανδρ. Ξυγγόπουλο στη Θεσσαλονίκη, βλ. Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Η Εφορεία Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης. Ο ρόλος της στη νεότερη ιστορία της πόλης», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, ὁ.π. (υποσημ. 29), 67-76, και συγκεκριμένα 69-71. Στη διοικητική ιεραρχία της Υπηρεσίας στην πόλη επικεφαλῆς παρουσιάζεται ο Έφορος Κλασικῶν Αρχαιοτήτων. Θα πρέπει να διορθωθεί η πληροφορία του Μανόλη Χατζηδάκη, *ΔΧΑΕ Γ' (1980-1981)*, ἡ', ότι ο Ανδρ. Ξυγγόπουλος από το 1924 ανέλαβε Έφορος Αθηνῶν.

³² Στη μελέτη του «Νεώτερα εὑρήματα εἰς τὸν ναὸν τῶν Ταξιάρχων Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά 3 (1953-1955)*, 281-289, και συγκεκριμένα στη σ. 284, με αφορμὴ το τρίλοβο ἀνοίγμα στην εἴσοδο τῶν Ταξιάρχων, παραθέτει ὅλα σχεδὸν τα μορφολογικά συναφῆ παραδείγματα στην πόλη (Παναγίας Ελεούσας, καθολικὸῦ Βλατάδων, πυλώνων Αγίου Νικολάου Ορφανού, Αγίων Αποστόλων και Αγίας Σοφίας), χωρὶς να περιλαμβάνει την Βασιλέως Καρόλου.

³³ Τα στοιχεία της άδειας οφείλονται στον κ. Βασίλειο Τσοῦξη. Στις αρχές της δεκαετίας του '60 παρατηρεῖται μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα στην περιοχή γύρω από την Αγία Σοφία. Η κ. Φανή Δροσογιάννη με ενημέρωσε για τα προβλήματα που αντιμετώπιζε ὡς Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων στη Θεσσαλονίκη από το 1960 ἕως το 1963. Θυμάται ότι σε ἓνα λοξὸ δρόμο πάνω από την Αγία Σοφία (κοντὰ στην Πατριάρχου Ιωακείμ) υπήρχε ἐπίμηκες διώροφο βυζαντινὸ κτίσμα με τοξωτὰ ἀνοίγματα και βυζαντινές τοιχογραφίες, το οποίο εἶχε μέτωπο στον δρόμο και κατεδαφίσθηκε εν μια νυκτί. Σύμφωνα με την ίδια, το κτίσμα ἦταν κοσμικό. Της ἔδειξα τον τοίχο, αλλά δεν της θύμισε το κτίσμα που εἶχε κατὰ νου, τονίζοντας, βέβαια, ότι η μνήμη πολλές φορές ἀπατά.

³⁴ Η πληροφορία για τη μεταφορά της τοιχογραφίας εἶναι της κ. Ελένης Δώδου, της κ. Σόνιας Καραπαναγιωτίδου και της κ. Φωτεινῆς, νεωκόρου του Αγίου Ιωάννου, στις οποίες εκφράζω θερμές ευχαριστίες.

³⁵ Ευχαριστῶ τον κ. Θανάση Καρβουνάρη, συντηρητῆ της Εφορείας Αρχαιοτήτων Χαλκιδικῆς και Αγίου Ὁρους, ο οποίος με διαβεβαίωσε ότι πρόκειται για ἀποτοιχισμένη τοιχογραφία. Ομοιολογῶ ότι η περίπτωση το συγκεκριμένο ἔργο να εἶναι τοιχογραφία προερχόμενη από το χαμένο μνημεῖο της Βασιλέως Καρόλου με ἔβρισκε συνεχῶς ἐπιφυλακτικό, λόγω της λανθάνουσας ιστορίας της ἀποκόλλησης και μεταφοράς της. Η ταύτιση του ἔργου με τοιχογραφία μένει να ἀποδειχθεῖ.

Πρόκειται για έργο εξαιρετικά μεγάλων διαστάσεων: 1,68×1,14μ., συμπεριλαμβανομένης της κορνίζας πλάτους 0,003μ. Στη ζωγραφική επιφάνεια επισημαίνονται επικαθίσεις ρύπων αιθάλης και αλάτων από υγρασία, λαδιές σε μεγάλη έκταση και ίχνη επιζωγράφησης. Ο διάκοσμος συνίσταται σε μετωπική παράσταση του Χριστού, πιθανόν μέχρι κάτω από την οσφύ. Μια σειρά από τμήματα αργυρών επενδύσεων διαφορετικής μεταξύ τους εποχής, αλλά στο σύνολό τους μεταβυζαντινών, απλώνονται –συχνά ασυνάρτητα λόγω επανατοποθέτησης– στην επιφάνεια, καλύπτοντας τον φωτοστέφανο, τμήμα των ενδυμάτων, το Ευαγγέλιο που κρατεί ο Χριστός με την επιγραφή «ἐγὼ εἰμὶ τὸ φῶς...», τα χέρια του και μέρος του κάμπου. Αργυρά ελάσματα με τα συμπιλήματα «ΙΣ ΧΣ» πλαισιώνουν τη μορφή του Χριστού. Δύο αργυρές επενδύσεις ποδιών, κάτω από το συμπίλημα «ΧΣ», γεννούν ερωτηματικά για την αρχική ακέραια μορφή του Χριστού.

Στο χωρίο της συμβολαιογραφικής πράξης της Σ. Σουρμπάνου μνημονεύεται «ἔγχρωμος τοιχογραφία ὑπερφυσικοῦ μεγέθους τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ». Ο Κ. Βλάχος, απαριθμώντας στο βιβλίο του τα μετόχια της Αγίου Παύλου στη Θεσσαλονίκη, σημειώνει ένα σπίτι στην πόλη, «ἔνθα σῶζεται μεγίστη τοιχογραφία τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ γνωστὴ εἰς τὴν πόλιν ὑπὸ τὸ ὄνομα Μέγας Σωτῆρ»³⁶. Το 1918 ο συντάκτης του «Γενικοῦ Κτηματολογίου τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Κοινότητος» ανέφερε ότι στο αγιοπαυλίτικο μετόχι τη Βασιλέως Καρόλου «ὑπάρχουσιν ἑρείπια Βυζαντινοῦ παρεκκλησίου, μετὰ τοιχογραφιῶν»³⁷. Παλαιότερα ο Μ. Χατζή Ιωάννου ἔγραφε σχετικά με τα λείψανα της εκκλησίας ἢ του μοναστηρίου στο αγιοπαυλίτικο μετόχι ὅτι εἶναι «ἐπ' ὀνόματι τοῦ μεγάλου Σωτῆρος», χωρὶς να αναφέρει την ὑπαρξὴ κάποιου ζωγραφικοῦ ἔργου³⁸.

Ἡ μακροσκοπικὴ εξέταση τῆς ζωγραφικῆς επιφάνειας του Μεγάλου Σωτῆρος οδήγησε στην παρατήρηση ὅτι αὐτὸς ἔχει πιθανόν βυζαντινὸ στρώμα. Συγκεκριμένα, ἐπισημάνθηκαν λεπτές δέσμες γραμμικῶν

φώτων στο πρόσωπο του Χριστοῦ με τους σκιερούς τόνους, και ιδιαίτερα στην περιοχὴ γύρω ἀπὸ τους οφθαλμούς³⁹. Τα τεχνοτροπικά αὐτά στοιχεία μας κατευθύνουν –ασφαλῶς με κάθε ἐπιφύλαξη– σε ζωγραφικά ἔργα των ὑστερων βυζαντινῶν χρόνων ἀπὸ τα μέσα του 14ου αἰώνα και ἔπειτα⁴⁰. Ἡ κατάσταση διατήρησης δυσχεραίνει οποιεσδήποτε ἄλλες παρατηρήσεις, ἀλλὰ ἐπιβάλλει ἐργασίες καθαρισμοῦ ἀπὸ την ἀρμόδια Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων⁴¹.

Παρά την ἀβεβαιότητα που προκαλεῖ ἡ μοναδικὴ φωτογραφικὴ τεκμηρίωση του κατεστραμμένου σή-

³⁹ Δυστυχῶς το γεγονός ὅτι το ζωγραφικὸ ἔργο εἶναι σε τζαμωτὴ κορνίζα δὲν ἐπέτρεψε τὴ λήψη φωτογραφίας με ἔμφαση σε λεπτομέρειες για τὴ δημοσίευση.

⁴⁰ Πρβλ. παραδείγματα στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ τῆς Μακεδονίας στὸ Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες τῆς περιόδου των Παλαιολόγων σε ναοὺς τῆς Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1999, 55-89 (καθολικὸ μὴ Παντοκράτορος Αγίου Ὁρους) και 117-154 (Παλιὰ Μητρόπολη Ἐδέσσης). Ευχαριστῶ τὸν καθηγητὴ κ. Ἀθανάσιο Σέμογλου, ὁ οποίος εξέτασε και αὐτὸς τὸ ἔργο ἀπὸ κοντὰ, ἐκφράζοντας τὴν ἰδια χρονολογικὴ ὑπόθεση.

⁴¹ Περιορίζομαι να σημειώσω ὅτι σε περίπτωση που ἐπαληθευθεῖ ἡ ὑπόθεση για τὴ χρονολόγηση του Μεγάλου Σωτῆρος ἀπὸ τα μέσα του 14ου αἰώνα και ἔπειτα, τότε ὁ πυλώνας τῆς Βασιλέως Καρόλου θα συναντηθεῖ χρονικά με μνημεῖα αὐτῆς τῆς περιόδου στὴν ευρύτερη περιοχὴ τῆς Αγίας Σοφίας, ὅπως τὸν ναῖσκο του Σωτῆρος κοντὰ στὴν Ἐγνατία. Βλ. σχετικὰ Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Ναὸς του Σωτῆρος Χριστοῦ*, Ἀθήνα 2008. Ἀξίζει να σημειωθεῖ ὅτι μετὰ τα μέσα του 14ου αἰώνα φαίνεται να χρονολογοῦνται και οἱ τοιχογραφίες στο χαμένο παρεκκλήσιο τῆς Αγίας Ἐλεούσας στὴν ἐνορία τῆς Παναγούδας, ἀνατολικά τῆς Αγίας Σοφίας. Για τὸ μνημεῖο βλ. Ἀπ. Βακαλόπουλος, «Τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ παρεκκλήσιον Παναγίας Ἐλεούσης καὶ ὁ περὶ αὐτὸ χώρος», *ΕΕΒΣ* 13 (1936), 239-250. Συγκεκριμένα, οἱ τοιχογραφίες με τὸς προπάτορες στὴ δημοσίευση του Ἀπ. Βακαλόπουλου (στο ἴδιο, 243, εἰκ. 3) παρουσιάζουν στενές συγγένειες με ἐκείνες του ναῖσκου του Σωτῆρος στὴν Ἐγνατία και δείχνουν να συνδέονται με τὸ ρεῖμα τῆς ἐπιστροφῆς στὴν πρώτη φάση τῆς Παλαιολόγειας Αναγέννησης. Τέλος, σε αὐτὴν τὴ σημαντικὴ για τὴ Θεσσαλονικὴ περίοδο, ἡ οποία ἐγκαινιάζεται με τὴν ποιμεναρχία του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά (†1359), ὑπάρχει μία εἰκαστικὴ μαρτυρία ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν μητροπολιτικὸ ναὸ τῆς πόλης. Πρόκειται για τὴν εἰκόνα του Χριστοῦ με τὴν ἐπωνυμία «ἡ Σοφία τοῦ Θεοῦ», ἡ οποία πιστεύεται ὅτι μεταφέρθηκε ἀπὸ τὴν Αγία Σοφία στο παρεκκλήσιο τῆς Αγίας Ἐλεούσας μετὰ τὴ μετατροπὴ τῆς πρώτης σε τζαμί το 1523/24. Βλ. σχετικὰ Π. Βοκοτόπουλος, *Ἑλληνικὴ Τέχνη: Βυζαντινὲς εἰκόνες*, Ἀθήνα 1995, 222-223, εἰκ. 146, και Ε. Χεκίμογλου, *Θεσσαλονικὴ Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος*, Θεσσαλονίκη 1995, 22-28. Ἡ ἐν λόγω εἰκόνα παρουσιάζει ὁμοιότητες με τὸν Μεγάλου Σωτῆρα ὡς προς τὴν τεχνοτροπία (τὶς δέσμες γραμμικῶν φώτων στο πρόσωπο) και τὴ μνημειακὴ μορφή του Χριστοῦ.

³⁶ Βλάχου, *Ἡ Χερσόνησος τοῦ Αγίου Ὁρους*, ὁ.π. (υποσημ. 19), 281.

³⁷ Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου – Χεκίμογλου, «Μετόχι», ὁ.π. (υποσημ. 2), 113.

³⁸ Μ. Χατζή Ιωάννου, *Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης ἢ τοιχογραφικὴ περιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1880 [Ἀθήνα 1978 (ἀνατύπωση)], 101.

μερα τοίχου, είναι απαραίτητη η διατύπωση ορισμένων παρατηρήσεων σχετικά με τη θέση του στην αρχιτεκτονική παράδοση της Θεσσαλονίκης. Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο πυλώνας συνδέεται τυπολογικά με μια ομάδα πυλώνων στην πόλη, που χρονολογούνται στο ευρύτερο πλαίσιο των τελών του 13ου και των αρχών του 14ου αιώνα. Η τρίλοβη διάταξη των πυλώνων της Θεσσαλονίκης συγγενεύει μορφολογικά με διατάξεις ανοιγμάτων σε νάρθηκες ναών στην ευρύτερη περιοχή της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης, αυτούς που ο Cyril Mango περιέγραψε ως *portico facades*⁴². Στο περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης εισόδος με μορφή τρίλοβου ανοίγματος σε ανοικτό εξωνάρθηκα απαντά στο Fatih Camii της Αίνου⁴³, ενώ στη Θεσσαλονίκη τρίλοβες διατάξεις διαθέτουν οι εισόδους σε περίστωα ναών, όπως της Αγίας Αικατερίνης⁴⁴, του Αγίου Παντελεήμονα⁴⁵ και του καθολικού της μονής Βλατάδων⁴⁶. Είναι, επομένως, εύλογο οι πυλώνες της

⁴² Βλ. C. Mango, *Byzantine Architecture* (History of World Architecture), New York 1976, 271-277. Σχετικά με την καταγωγή αυτού του τύπου εξωνάρθηκα, βλ. Στ. Β. Μαμαλούκος, *Το καθολικό της Μονής Βατοπεδίου. Ιστορία και Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 2001, 157-159. Θα πρέπει να επανεξετασθεί η σχέση αυτών των εξωνάρθηκων με τις αστικές οικίες όχι ως προς τις τυχόν βενετικές επιρροές, που υπέδειξε με κάποια επιφύλαξη ο C. Mango, αλλά ως προς την καταγωγή τους από κτήρια με ανοικτή στοά στο ισόγειο και υπερκείμενο όροφο.

⁴³ Βλ. Mango, στο ίδιο, 271, εικ. 297. Σε αυτό οι λοβοί είναι ισοπλατείς και ισούψεις, επιλογή που πρέπει να επιβλήθηκε από την πιθανή ύπαρξη ορόφου. Σχετικά με τη μορφή και τη χρονολόγηση του εξωνάρθηκα, βλ. Στ. Μαμαλούκος, «Συμπληρωματικά στοιχεία για την αρχιτεκτονική της Καθολικής Εκκλησίας (Φατίχ Τζαμί) της Αίνου», *Περί Θράκης* 5 (2005-2006), 11-39, και συγκεκριμένα 15-16, σχ. 1, 8, εικ. 10, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁴⁴ Βλ. Mango, στο ίδιο, εικ. 304 και Ε. Κ. Χατζητρυφώνος, *Το περίστωο στην υστεροβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Σχεδιασμός-λειτουργία*, Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Μελέτες 1, Θεσσαλονίκη 2004, α/α 16, 270-274. Πρόκειται για την είσοδο της δυτικής πλευράς του περιστώου, με τον κεντρικό λοβό να διευρύνεται και να υπερυψώνεται ελαφρά από τους πλευρικούς.

⁴⁵ Βλ. Χατζητρυφώνος, στο ίδιο, 284-288, α/α 19 και Αποτυπώματα, *Η βυζαντινή Θεσσαλονίκη σε φωτογραφίες και σχέδια της Βρετανικής Σχολής Αθηνών (1888-1910)*, Θεσσαλονίκη 2012, 137-145, εικ. 95-96 (Π. Ανδρούδης). Πρόκειται για τις εισόδους στη βόρεια και νότια πλευρά του κατεδαφισμένου περιστώου, με ίδιας μορφής λοβούς που φέρουν –εκτός από τον κεντρικό– τυφλά αψιδώματα.

⁴⁶ Βλ. Ανδρ. Ξυγγόπουλος, *Τέσσερες μικροί ναοί της Θεσσαλονίκης εκ των χρόνων των Παλαιολόγων*, Μακεδονική Βιβλιο-

Εικ. 5. Θεσσαλονίκη. Αγίασμα του Προδρομίου. Ο Μέγας Σωτήρ από το ναΐδριο της αφήγησης του Ντίνου Χριστιανόπουλου.

Θεσσαλονίκης με τη μορφή του τρίλοβου ανοίγματος να αποτελέσαν προϊόν μιας τάσης για δημιουργία μνημειακών θολοσκεπών εισόδων στον περίβολο εκκλησιαστικών ιδρυμάτων με μορφολογικά στοιχεία δανεισμένα από τις εισόδους σε εξωνάρθηκες ναών.

Ένα στοιχείο που καθιστά ξεχωριστό τον πυλώνα του Ντ. Χριστιανόπουλου, είναι ο συνδυασμός οριζόντιων και καταέτιων γείσων στην κάλυψη, ιδιομορφία που είχε επισημάνει από παλιά ο Γιώργος Βελένης σχολιάζοντας τη συνάντηση καμπύλων και

θήκη 15, Θεσσαλονίκη 1952, 61, εικ. 29. Πρόκειται για τη νότια είσοδο του περιστώου. Εδώ το τρίλοβο άνοιγμα βρίσκεται σε υποχώρηση και τονίζεται από κεντρικό τόξο με πλευρικά τεταρτοκυκλικά αψιδώματα.

οριζώντιων γείσων σε μνημεία της Θεσσαλονίκης και της πρωτεύουσας⁴⁷. Το στοιχείο αυτό, δηλαδή ο συνδυασμός οριζώντιων και καταέτιων γείσων, δεν απαντά στους πυλώνες της Αγίας Σοφίας και των Αγίων Αποστόλων, όπου –σύμφωνα με φωτογραφικά τεκμήρια– είχαμε ενιαία δικλινή στέγη και καμπύλη επικάλυψη του κεντρικού θόλου αντίστοιχα.⁴⁸ Εν προκειμένω, λοιπόν, απορρίφθηκαν το μονοκόμματο αέτωμα (πυλώνας Αγίας Σοφίας) και το καμπύλο γείσο με την ελαφριά κλίση καταετία του συνέχεια (πυλώνας Αγίων Αποστόλων) και επιλέχθηκε ένας τρόπος κάλυψης με καταέτια γείσα ισχυρών κλίσεων στον άξονα του κεντρικού τόξου⁴⁹.

Η κατά μέτωπον συνάντηση των οριζώντιων και καταέτιων γείσων στο εν λόγω μνημείο ακολουθεί την πα-

λαιολόγεια τάση της Θεσσαλονίκης για ανάδειξη των τριγωνικών αετωμάτων, η οποία αντιπροσωπεύεται από δύο ξυλόστεγους ναούς: τους Ταξιάρχες και τον Άγιο Νικόλαο Ορφανό⁵⁰. Στις αετωματικές επιφάνειες αυτών των ναών εγγράφονται τρίγωνα με τις πλαϊνές πλευρές τους να ορίζονται από διπλή οδοντωτή ταινία και τις κάτω να συνεχίζουν την ευθεία του γείσου της στέγης, επίσης με διπλή οδοντωτή ταινία⁵¹. Όπως ήδη αναφέρθηκε, στον πυλώνα του Ντ. Χριστιανόπουλου το τύμπανο της αετωματικής επιφάνειας τονίζεται από έναν αξονικά τοποθετημένο πλίνθινο σταυρό, συνδυασμένο με τα γράμματα Χ στα διάκενά του, συντομογραφία του «Χ(ριστός) χ(άρις) χ(ριστιανός) χ(αρίζει)» ή του «Χ(ριστός) χ(ριστιανός) χ(άρις) χ(αρίζεται)»⁵².

Σε ό,τι αφορά την ταύτιση του εκκλησιαστικού ιδρύματος, όπου ανήκε ο πυλώνας της Βασιλέως Καρόλου, ήδη αναφέρθηκε ότι ο Ε. Χεκίμογλου και η Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου πρότειναν ως κτίτορα του μοναστηριού κάποιον Διαβασημέρη, μέλος μιας οικογένειας, στην οποία ανήκαν κληρικοί της Μητροπόλης Θεσσαλονίκης κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα⁵³. Η πρόταση αυτή γίνεται αποδεκτή, στον βαθ-

⁴⁷ Γ. Μ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, ΕΕΠΣΑΠΘ, Παράρτημα αριθ. 10 του Θ' τόμου, Θεσσαλονίκη 1984, 282 σημ. 1.

⁴⁸ Βλ. αντίστοιχα Κ. Θεοχαρίδου, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στην Θεσσαλονίκη*, Δημοσιεύματα του ΑΔ, αριθ. 52, Αθήνα 1994, πίν. 6β, 7α, και Γ. Επαμεινώνδας, *Θεσσαλονίκη 1863-1873. Οι παλαιότερες φωτογραφίες. Οι πρώτοι χάρτες της περιοχής λιμανιού και σταθμού*, Θεσσαλονίκη 2014, εικ. 22. Η μοναδική αυτή φωτογραφική αποτύπωση του πυλώνα των Αγίων Αποστόλων επιτρέπει τη διόρθωση της υπόθεσης του Βελένη, *Ο πυλώνας της μονής των Αγίων Αποστόλων*, ό.π. (υποσημ. 9), 31, εικ. 4, σχ. 4 ότι και αυτός, όπως και της Αγίας Σοφίας, καλυπτόταν με ενιαία δικλινή στέγη. Βλ. σχετικά την πρόσφατη ανακοίνωση του Π. Ανδρούδη, «Νεότερα στοιχεία για τη μορφή του υστεροβυζαντινού πυλώνα της Μονής των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης», *ΛΣΤ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, 22-24 Μαΐου 2015*, στο Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης.

⁴⁹ Χωρίς να συνδέονται με την κατασκευαστική παράδοση της Θεσσαλονίκης, στέγες με έντονες κλίσεις απαντούν σε τρία όψιμα νοτιοελλαδικά μνημεία: στο προστώο και το πρόπυλο της Καπνικαρέας, το πρόπυλο της Αγίας Μονής στην Άρεια και το κωδωνοστάσιο της Παντάνασσας του Μυστρά. Βλ. Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, *Η έλλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 49-50, εικ. 29 και σ. 411, εικ. 439-440, και Στ. Σίνος (επιμ.), *Τα μνημεία του Μυστρά. Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, Αθήνα 2009, 207, εικ. 23-28. Για τη χρονολόγηση του προστώου της Καπνικαρέας, βλ. Βελένης, *Ερμηνεία*, ό.π. (υποσημ. 47), 268 σημ. 2, όπου εντάσσεται σε μια εξελικτική πορεία με κατάληξη τον Μέριμπακα, μνημείο που σήμερα πλέον χρονολογείται στον 13ο αιώνα. Για την Αγία Μονή βλ. την πρόταση χρονολόγησής της στον 13ο αιώνα και όχι στο 1149, όπως πιστευόταν έως σήμερα, στο G. D. R. Sanders, «William of Moerbeke's Church at Merbaka: The Use of Ancient Spolia to Make Personal and Political Statements», *Hesperia* 84 (2015), 583-626. Το πρόπυλο της Αγίας Μονής φαίνεται μάλιστα να αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη στον βόρειο τοίχο του καθολικού (παρατήρησηση καθηγητή κ. Αριστοτέλη Μέντζου).

⁵⁰ Το ζήτημα έχει σχολιασθεί από τον Γ. Βελένη, ο οποίος ενέταξε και τον τοίχο του Ντ. Χριστιανόπουλου σε αυτήν την ενότητα μνημείων (βλ. Γ. Βελένης, *Η βυζαντινή αρχιτεκτονική της Θεσσαλονίκης. Αισθητική προσέγγιση, Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίτσα*, Ελληνική Εταιρεία Σλαβικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 2001, 1-25, ιδίως σημ. 8). Για την ανάδειξη της τριγωνικής επιφάνειας των αετωμάτων αυτήν την περίοδο στην περιοχή του Δεσποτάτου και του νότιου μακεδονικού χώρου, βλ. επίσης Βελένης, *Ερμηνεία*, ό.π. (υποσημ. 47), 262.

⁵¹ Στην περίπτωση του αετώματος του Ορφανού, που είναι υψηλότερων αξιώσεων σε σχέση με εκείνο των Ταξιάρχων, υιοθετούνται μορφολογικά χαρακτηριστικά ενός τυφλού αφιδώματος: η εγγεγραμμένη τριγωνική επιφάνεια βρίσκεται σε υποχώρηση και φέρει κεραμοπλαστικό διάκοσμο γύρω από παράθυρο, ενώ τα κεκλιμένα μέρη ανάμεσα στη στέγη και το εγγεγραμμένο τρίγωνο είναι ολόπλινθα.

⁵² Βλ. σχετικά Andr. Rhoby, «Secret Messages? Byzantine Greek Tetragramms and their Display», *Art-Hist Papers* 1 (2013), 1-14, συγκεκριμένα 22 σημ. 45. Το ίδιο θέμα: α) στο αριστερό τυφλό αφιδώμα του τρίλοβου ανοίγματος στη νότια πλευρά του εξωνάρθηκα του Αγίου Παντελεήμονα [*Αποτυπώματα*, ό.π. (υποσημ. 45), 137-145, εικ. 95, 96 (Π. Ανδρούδης)], β) στην κιστέρνα των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης [Αν. Κ. Ορλάνδος, «Η κιστέρνα της εν Θεσσαλονίκη Μονής των Δώδεκα Αποστόλων», *Μακεδονικά* 1 (1940), 377-383, και εικ. 3, 5γ] και γ) συχνά στα τείχη της πόλης (Γ. Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1998, 113, σχ. 21).

⁵³ Βλ. *PLP* 3, σ. 36, αριθ. 5363 και 5364.

μό που μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι ο Μ. Χατζή Ιωάννου είδε πράγματι μια κτητορική επιγραφή με ασφάλεια, εξαρτημένη από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της μη σωζόμενης μονής (δηλαδή τον πυλώνα), το περιεχόμενο της οποίας περιέγραφε ότι «τὴν ἐκκλησίαν ταύτην ἔκτισεν Μανουὴλ τις Δεασημέρης, ἀνθ' ὧν περ ἡμαρτε [...]»⁵⁴. Αν και η υπόθεση αυτή είναι επισφαλής, η διόρθωση του ονόματος του Διαβασημέρη μάς παραδίδει μία ακόμη μαρτυρία για την έκταση της σχέσης των αξιωματούχων της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης με μοναστηριακά ιδρύματα κατά την παλαιολόγεια περίοδο⁵⁵. Τέλος, η ονομασία που μας παραδόθηκε για τα λείψανα του πυλώνα της Βασιλέως Καρόλου δεν φαίνεται να διασώζει την αρχική επωνυμία της χαμένης μονής, αλλά να συνδέεται με τον Μεγάλο Σωτήρα.

Η απόπειρα ταύτισης του μοναστηριακού ιδρύματος, στο οποίο ανήκε ο πυλώνας της Βασιλέως Καρόλου, παραμένει απατηλή εφόσον η έως σήμερα έρευνα αδυνατεί να εξαγάγει ασφαλή συμπεράσματα για την τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής της Αγίας Σοφίας μέσα από τον συσχετισμό πηγών και αρχαιολογικών καταλοίπων, δυστυχώς αμφότερων αποσπασματικά παραδομένων. Ενδεικτικά αναφέρω το γνωστό από το χρυσόβουλλο του Ιωάννη Ε' του έτους 1364, «μονύδριον τὸ εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ Κ(υρίου) καὶ Σ(ωτή)ρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χ(ριστοῦ), καὶ ἐπικεκλημένον τοῦ Κυρκύρου»⁵⁶, που, αν και μερίδα ερευνητῶν δέχεται την ταύτισή του με τον ναῖσκο του Σωτήρος στην Εγνατία⁵⁷, δεν αποκλείεται να βρισκόταν εντός μεγάλης έκτασης (γνωστής ως «τοῦ Κύρου») σε επαφή με το «κηποπεριβόλιον» του μητροπολιτικού ναοῦ, στα νότια ἢ νοτιοανατολικά της Αγίας Σοφίας, στη γειτονία της Αγίας Πελαγίας⁵⁸. Προβληματική είναι και η χω-

ροθέτηση του «μάκρωνος», γνωστού από έγγραφο που επικυρώνει την πώληση του μονυδρίου του Σωτήρος στη μονή Διονυσίου το 1502⁵⁹, ο οποίος θα μπορούσε να ταυτισθεί με τον εξωνάρθηκα της Αγίας Σοφίας⁶⁰

τικο πλέον μετόχι του Αγίου Νικολάου αναφέρεται σε έγγραφο του 1289 ως «τὸ Γλυκὸ νερὸν» (στο ίδιο, 30), ενώ σε απογραφή του 1320 μνημονεύεται ως «ἀγίου Νικολάου τοῦ Κύρου» (στο ίδιο, 41), ονομασία που επαναλαμβάνεται σε ορισμό του Ανδρονίκου Β' του 1296 ἢ του 1311 (Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, 4. Teil, Berlin 1960, 25-26, αριθ. 2194) και σε μία απογραφή του 1301 για λογαριασμό της μονής Ἰβήρων για κτήματα στην περιοχή του Γαλλικού ποταμοῦ (Fr. Dölger, *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges*, München 1948, 193-198, αριθ. 66/7). Κατά τον Δημητριάδη, *Τοπογραφία*, ὁ.π. (υποσημ. 2), 33-34, η συνοικία της Αγίας Πελαγίας ξεκινούσε από τα παραθαλάσσια τείχη και μάλλον έφθανε μέχρι την Εγνατία ἢ και πιο πάνω από αυτήν. Η έκταση αυτή όμως είναι υπερβολικά μεγάλη. Ορθές σκέψεις για την έκταση της συνοικίας νότια της Μητρόπολης αναπτύσσει σε σειρά εργασιῶν ο Ε. Χεκίμογλου, *Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος*, ὁ.π. (υποσημ. 41), 29-37, 39-52, 63-72.

⁵⁹ Ευθυμίου Διονυσιάτου – Στ. Π. Κυριακίδου, «Ἐγγραφα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Διονυσίου ἀφορῶντα εἰς ἀγνώστους ναοὺς τῆς Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 3 (1953-1955), 363-376, ἰδίως 365-366: «τὸ συγκείμενον τῷ ναῷ τῆς ἐνυποστάτου λόγου Θεοῦ σοφίας, παρὰ τὸ εὐώνυμον μέρος τοῦ μάκρωνος, ἐπάνω τῶν λεγόμενων σκαλίων». Ο Στίλπων Κυριακίδης εἶχε αποτολμήσει να συνδέσει το μονύδριο του Σωτήρος του 1502 με τα λείψανα της εκκλησίας του Μεγάλου Σωτήρος, στα οποία εἶχε αναφερθεῖ πρώτος ο Μ. Χατζή Ιωάννου, αλλά τελικά απέκλεισε την υπόθεση αυτή, καθώς –ακολουθώντας τον Or. Tafrahi– δέχθηκε ὅτι ο Μέγας Σωτήρ βρισκόταν δυτικά της Ροτόντας. Ο Ανδρ. Ξυγγόπουλος, «Τὸ μονύδριον τοῦ Σωτήρος, τὸ κατὰ τὸν μάκρωνα τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 3 (1953-55), 377-378 εἶχε ταύτισε το μονύδριο του Σωτήρος με τα λείψανα ενός ναυδρίου, τα οποία εἶχε εντοπίσει το 1926/27 ἀπέναντι ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τῆς Ἁγίας Σοφίας, στο ὕψος του καταστρώματος του δρόμου.

⁶⁰ Στην «Ἐποτύπωσιν» του Συμεῶν Θεσσαλονίκης διαβάζουμε ὅτι η ακολουθία της λιτῆς τὴν 6η Αυγούστου (εορτὴ τῆς Μεταμόρφωσης) γίνεται «εἰς τὸν ἐπάνω τῆς βορείου πύλης τοῦ μεγάλου νάρθηκος ναὸν τοῦ Σωτήρος» [Ι. Φουντούλης, «Μαρτυρία τοῦ Θεσσαλονίκης Συμεῶν περὶ τῶν ναῶν τῆς Θεσσαλονίκης», *ΕΕΘΣΑΠΘ* 21 (1976), 125-177, και συγκεκριμένα 138]. Η θέση τοῦ εν λόγω ναοῦ συμπίπτει με εκείνη του μονυδρίου του Σωτήρος του διονυσιατικῶν εγγράφου, κάτι που επιτρέπει τον συσχετισμό και εν τέλει την ταύτιση «μεγάλου νάρθηκος» και «μάκρωνος». Για την ενσωμάτωση του εξωνάρθηκα τῆς πεντάκλιτης βασιλικῆς στον ναὸ του 8ου αἰῶνα βλ. Αr. Mentzos, «Santa Sofia di Salonico: Il problema della prima fase», G. Farioli-Campanati κ.ά. (επιμ.), *Ideologia e cultura artistica tra Adriatico e Mediterraneo orientale (IV-X secolo): Il ruolo dell'autorità ecclesiastica alla luce di nuovi scavi e ricerche, Atti del Convegno Internazionale, Bologna-Ravenna, 26-29 Novembre*

⁵⁴ Χατζή Ιωάννου, *Ἀστυγραφία*, ὁ.π. (υποσημ. 38), 101.

⁵⁵ Βλ. σχετικὰ Μ. Rautman, «Patrons and Buildings in Late Byzantine Thessaloniki», *JÖB* 39 (1989), 295-315, ἰδίως 304-315.

⁵⁶ J. Lefort κ.ά. (εκδ.), *Actes de Vatopédi II. De 1330 à 1376*, Archives de l'Atos XXXII, Paris 2006, 296-298, αριθ. 119.

⁵⁷ Βλ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Ναὸς του Σωτήρος Χριστοῦ*, ὁ.π. (υποσημ. 41), 12-16, 42-45.

⁵⁸ Αναλυτικότερα, σε επιστολή του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ιωαννικίου, συνταγμένη το 1270, το τότε βατοπεδινό μετόχι του Αγίου Νικολάου περιγράφεται ως «ἐν τῇ συνοικίᾳ τῆς ἁγίας Πελαγίας διακείμενον, πλησίον δὲ τῶν δικαίων ἵγουν τοῦ κηποπεριβολίου τῆς ἀγιωτάτης ἡμῶν μητροπόλεως» [Regel κ.ά., *Actes de Zografou*, ὁ.π. (υποσημ. 12), 24-25]. Το μετόχι αυτό πουλήθηκε στη μονή Ζωγράφου το ίδιο ἔτος (στο ίδιο, 26). Το ζωγραφί-

και όχι με τον βόρειο εξωτερικό τοίχο της πεντάκλιτης βασιλικής, όπως έχει υποθεθεί⁶¹.

Περαιτέρω να αναλυθεί περαιτέρω η γνώμη ότι τα διαθέσιμα δεδομένα για τα μνημεία γύρω από την Αγία Σοφία μπορεί να είναι αναντίστοιχα της ιστορικής πραγματικότητας για μια πόλη κατακλυσμένη από ναύδρια και μονές, όπως η υστεροβυζαντινή Θεσσαλονίκη έτσι, οι όποιες προσπάθειες ταύτισης μνημείων ενδέχεται να καταλήξουν στο παιχνίδι με τις μουσικές καρέκλες.

Παρά ταύτα, κρίνεται σκόπιμο να σχολιασθεί ένα τοπογραφικό ζήτημα, το οποίο εγείρει η έρευνα των πηγών της οθωμανικής εποχής. Ανατολικά του πυλώνα του Ντ. Χριστιανόπουλου βρισκόταν μια συνοικία, γνωστή στην έρευνα ως Sulu Paşa (Εικ. 1)⁶². Η συνοικία αυτή, με πυρήνα το ομώνυμο τέμενος, είχε μικρή έκταση και οριζόταν ανατολικά από τη Βασιλέως Πέτρου (παράλληλη της Βασιλέως Καρόλου, Aya Sofya Hamami στα τουρκικά) και δυτικά από την Κωνσταντίνου Παλαιολόγου (Fabrika στα τουρκικά)⁶³. Ο Βασίλης Δημητριάδης συσχέτισε το Sulu Paşa Camii με το Sulu Karısı (δηλαδή την Πύλη του Sulu), το οποίο ο ίδιος διάβασε στο υπ' αριθμόν 8 χοτζέτι (του έτους 1544) της μονής

2007, Bologna 2009, 87-98, ιδίως 91. Για τον εξωάρθηκα της Αγίας Σοφίας στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους, μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα και τις πηγές, βλ. Θεοχαρίδου, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας*, ό.π. (υποσημ. 48), 40-41, 183-184, σχ. 3.

⁶¹ Βλ. Θεοχαρίδου, στο ίδιο, 41, όπου και η σχετική συζήτηση.

⁶² Για τη συνοικία βλ. Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, ό.π. (υποσημ. 2), 144.

⁶³ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πληροφορία που αντλούμε από ένα έγγραφο, άλλοτε στο Αρχείο της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης και σήμερα στην Εθνική Βιβλιοθήκη (κώδ. 2673), ότι η Ανν. Μπαλάνου και τα ανίψια της δώρισαν το 1856 στον ναό της Παναγούδας ένα βακουφικό ακίνητο (εργαστήριο αχταρικό), το οποίο βρισκόταν στη συνοικία του Σούλιου Πασιά (sic) και συνόρευε με τον τεκέ. Βλ. Γ. Στογιόγλου, «Ο έν Θεσσαλονίκη ναός της Παναγούδας εξ' ανέκδοτων πηγών 1757-1905», *ΕΕΘΣΑΠΘ* 19 (1974), 347-426 και συγκεκριμένα 365-368. Το ακίνητο είχε πωληθεί στις αρχές του 1811 από τους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες του, οι οποίοι φαίνεται ότι εγκατέλειπαν αυτήν την αφιλόξενη γι' αυτούς περιοχή λόγω της θέσης της ανάμεσα σε δύο πολυπληθείς χριστιανικές συνοικίες, του Αγίου Αθανασίου και της Παναγούδας. Σύμφωνα με μια παράδοση, που διέσωσε η Αγγελική Μεταλλινού, η Ανν. Μπαλάνου υπήρξε ευεργέτρια της Παναγούδας, γιατί εκεί βρήκε καταφύγιο κατά την κατάδιωξή της από τους Τούρκους. Βλ. Αγγ. Μεταλλινού, «Η Άννα Μπαλάνου μεταξύ τῶν Φιλικῶν», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 1967, 255-256.

Βλατάδων⁶⁴. Με βάση αυτόν τον συσχετισμό, ο ίδιος ερευνητής θεώρησε ότι το τέμενος Sulu Paşa υπήρχε ήδη από το 1544 και απέδωσε την ίδρυσή του στον άγνωστο κατά τα άλλα Sulu Paşa⁶⁵. Επίσης, με δεδομένο ότι η ύπαρξη μουσουλμανικού τεμένους σε μια αμιγώς χριστιανική συνοικία είναι ασυνήθιστη, ο Β. Δημητριάδης υπέθεσε πως το Sulu Paşa Camii πιθανόν αντικατέστησε κάποιον βυζαντινό ναό, ο οποίος υπήρχε στη θέση αυτή πριν από την αρπαγή του από τους Οθωμανούς.

Ο Γεώργιος Στογιόγλου είχε εκφράσει την υπόθεση ότι στη θέση του Sulu Paşa Camii βρισκόταν η χαμένη βυζαντινή μονή της Αγίας Παρασκευής, γνωστής από δύο επιστολές των μητροπολιτών Θεσσαλονίκης Γρηγορίου και Μεθοδίου, συνταγμένων το 1432 και το 1453 αντίστοιχα⁶⁶. Ο εξεταζόμενος τοίχος δεν θα μπορούσε να ανήκει στο μοναστηριακό συγκρότημα που φέρεται να προϋπήρχε στη θέση του Sulu Paşa Camii, καθώς ανάμεσα στα δύο τετράγωνα μεσολαβούσε βυζαντινός δρόμος, η Βασιλέως Πέτρου ή Aya Sofya Hamami των οθωμανικών χρόνων, όπως ήδη αναφέρθηκε.

Η ταύτιση του Sulu Karısı με τον πυλώνα του Ντ. Χριστιανόπουλου θα προέβαλλε δελεαστική. Παρά ταύτα, η αναζήτηση του υπ' αριθμόν 8 χοτζετίου της μονής Βλατάδων μάς έφερε αντιμέτωπους με μια διαφορετική ανάγνωση⁶⁷. Στο έγγραφο, λοιπόν, το οποίο είχε την καλοσύνη να διαβάσει ο κ. Φωκίων Κοτζαγεώργης, καταγράφεται αγοραπωλησία ακινήτου κοντά στο Havlu Karısı (δηλαδή στην Αυλόπορτα) και όχι στο Sulu Karısı. Ο κ. Φ. Κοτζαγεώργης μού υπέδειξε

⁶⁴ Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, ό.π. (υποσημ. 2), 49 σημ. 11, και 338 σημ. 217.

⁶⁵ Στο ίδιο, 338.

⁶⁶ Γ. Στογιόγλου, «Ο ναός της Παναγούδας και τὸ γυναικείο “βασίλειον” μοναστηριὸν ἐπὶ Θεσσαλονίκη», *ΚΗ Δημήτρια, Ζ' Επιστημονικὸ Συμπόσιο, Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη, Σταυροπηγιακὲς καὶ ἐνοριακὲς μονές, Τετὰρ Μονὴ Βλατάδων 18-20 Ὀκτωβρίου 1993*, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης, Αυτοτελείς Εκδόσεις αριθ. 17, Θεσσαλονίκη 1995, 82-110, και συγκεκριμένα 96-98. Στο ίδιο τετράγωνο, νότια του μικρού τεμένους, στην οδό Αγάπης, έχει ανασκαφεί νεκροταφείο υστεροβυζαντινῶν χρόνων. Βλ. Ε. Μαρκή, «Η Αγία Σοφία και τα προσκτίσματά της μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα», *Θεσσαλονικέων πόλις*, πρώτη περίοδος, 1 (1997), 54-61, και συγκεκριμένα 61, σχ. 40. Κατά προφορική μαρτυρία του ανασκαφέα, κ. Ιωάννη Κανονίδη, οι ταφές ήταν του 14ου αιώνα.

⁶⁷ Για τη δυνατότητα μελέτης του εν λόγω χοτζετίου ευχαριστώ τον ηγούμενο της μονής Βλατάδων, θεοφιλέστατο επίσκοπο Αμορίου Νικηφόρο και τον αρχιμανδρίτη Δανιήλ.

επίσης ότι η ανάγνωση «Sulu Paşa», που έχει παγιωθεί για τη συγκεκριμένη συνοικία, είναι λαθεμένη, με ορθή τη «Sole» ή «Süle Paşa».

Όπως και να 'χει, από το ίδιο χοτζέτι της μονής Βλατάδων πληροφορούμαστε ότι η συνοικία, στην οποία ανήκε το ακίνητο, είναι αυτή της Αχειροποιήτου (Camî'i 'Atîk στο κείμενο), στα όρια της οποίας χωροθετείται και ο τοίχος του Ντ. Χριστιανόπουλου⁶⁸. Το ακίνητο στο υπ' αριθμόν 8 χοτζέτι συνδέθηκε από τον Β. Δημητριάδη⁶⁹ και τον Ε. Χεκίμογλου⁷⁰ με μια σειρά αγοραπωλησιών ακινήτων, που έγιναν περί τα μέσα του 16ου αιώνα στην ίδια συνοικία με επίκεντρο την εκκλησία του Αγίου Αθανασίου. Εφόσον, λοιπόν, τα ακίνητα αυτών των αγοραπωλησιών πιστεύεται πως βρίσκονται πάνω από την κεντρική οδό της πόλης, είναι δύσκολο να ταυτίσουμε το Hanlı Karısı των αγοραπωλησιών με τον πυλώνα της Βασιλέως Καρόλου, όσο και αν η υπόθεση αυτή θα μπορούσε να αποτελέ-

σει ένα αξιόλογο τοπογραφικό ορόσημο στην περιοχή.

Ανακεφαλαιώνοντας, ο βυζαντινός τοίχος βόρεια της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, που μας είναι γνωστός μέσα από τη διήγηση του Ντ. Χριστιανόπουλου, μπορεί να ταυτισθεί με έναν πυλώνα μονής και να προσγραφεί στην ομάδα των υστεροβυζαντινών πυλώνων της πόλης. Το μοναστηριακό ίδρυμα στο οποίο ανήκε ο εξεταζόμενος τοίχος, είναι άγνωστο. Ο πυλώνας, αν και κηρυγμένο ως προστατευόμενο μνημείο από το 1926, καταστράφηκε πιθανότατα το 1960. Παρά ταύτα, από αυτόν φαίνεται ότι προέρχεται ο Μέγας Σωτήρ, ένα εντυπωσιακού μεγέθους ζωγραφικό έργο –σήμερα στο Αγίασμα του Προδρόμου–, το οποίο διατηρεί ένα δυσδιάκριτο παλαιολόγιο στρώμα. Η αποτίμηση της ιστορικής και καλλιτεχνικής αξίας του Μεγάλου Σωτήρος, μοναδικού υλικού καταλοίπου από τον κατεστραμμένο τοίχο του Ντ. Χριστιανόπουλου, παραμένει εκκρεμής ερευνητική υπόθεση για την αρχαιολογία της πόλης.

⁶⁸ Για τη συγκεκριμένη συνοικία –μετέπειτα γνωστή ως του Αγίου Αθανασίου– κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής εποχής, βλ. Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, ό.π. (υποσημ. 2), 32-33, 49-50.

⁶⁹ Βλ. στο ίδιο, 256-259, και συγκεκριμένα για το υπ' αριθ. 8 χοτζέτι 257 σημ. 49.

⁷⁰ Ε. Χεκίμογλου, «Μία εκκλησία, ένας δεσπότης και δύο μοναστήρια. Επανεπίμηση των πηγών σχετικά με τον επίσκοπο Θεοφάνη Μαλάκη και την περιοχή του Αγίου Αθανασίου 1568-1572», ο ίδιος, *Τα μυστήρια της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2001, 223-253.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1: Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, ό.π. (υποσημ. 2), χάρτης σ. 165 (λεπτομέρεια). Εικ. 2: Tafrahi, *Topographie*, ό.π. (υποσημ. 3), 183, πίν. XXX.1. Εικ. 3: Σχέδιο του Γιώργου Φουστέρη. Εικ. 4: Καραδήμου-Γερόλυμπου, *Το Χρονικό της μεγάλης πυρκαγιάς*, ό.π. (υποσημ. 6), εικ. σ. 74 (λεπτομέρεια). Εικ. 5: Φωτογραφία του συγγραφέα.

Yiannis Theocharis

THE BYZANTINE WALL OF DINOS CHRISTIANOPOULOS. A LOST PALAIOLOGAN GATEHOUSE IN THESSALONIKI

The starting point of this article is our research concerning a lost Byzantine wall in Thessaloniki, a description of which is provided in an autobiographical text by the poet Dinos Christianopoulos. Although recent research has shed light on the precise location of the wall on the city map (Vasileos Karolou Street, today Georgiou Charalambous Street, north of Hagia Sophia church and south of Egnatia Street) as well as the dedication of its attached chapel to Christ the Saviour, any further element of documentation concerning the wall (such as a photo or drawing) so far remained elusive.

In the present article the wall from Dinos Christianopoulos' narrative is identified with a monument which is depicted in Oreste Tafra's *Topographie de Thessalonique*, plate XXX.1, though incorrectly identified by the latter as a chapel of Hagios Georgios. The new identification, confirmed by the poet himself, was reached thanks to a handwritten note, found in a copy of the aforementioned book belonging to the Byzantinist Georgios Soteriou.

The photo under study shows a Byzantine building with a pointed pediment and a triple-arched arrangement, which had been subjected to alterations in the Ottoman era (blocking up of the openings, rebuilding of the lateral sections). The morphology of the building allowed for its connection with a group of gatehouses in Thessaloniki dating to around 1300 A.D.: Hagia Sophia, Holy Apostles, Hagios Nicholas Orphanos and another monastery in the vicinity of the latter, at the junction of Athenas and Apostolou Pavlou Streets. The gatehouse at Vasileos Karolou Street formed the western side of an unknown monastery, in front of a Byzantine *cardo*, the Ottoman Gül Bahçe.

We know from a surviving contract dated to 1920

that the estate to which the gatehouse belonged was sold by the Athonite Monastery of Hagiou Pavlou to a private citizen. From this sale contract we are also informed that in 1834 the estate had belonged to the Balanos family, known for its commercial and social activity in the years contemporary to the Greek Revolution. Although the protection of the wall was defined in the sale contract of 1920, as well as in the first list of the registered monuments of Thessaloniki published in 1926, the Byzantine gatehouse of Vasileos Karolou Street was probably destroyed in 1960.

Before the destruction of the monument a painting depicting Christ, mentioned in the 1920 contract, was transferred to the Hagiasma of Hagios Ioannes Prodromos, south of Hagia Sophia, where it has been kept until today. This large painting, once known in the city as 'Ho Megas Sotēr', seems to preserve a Palaiologan layer (perhaps dating to after the mid-14th century). Its historical and artistic evaluation remains an open case study.

Regarding the identification of the monastery to which the gatehouse belonged, any connection with monasteries mentioned in Byzantine and Ottoman documents is avoided except for one exclusion. That is to exclude the possibility of the gatehouse at Vasileos Karolou Street being incorrectly identified with the Havlu Kapısı (i.e. the Yard Gate), mentioned in an Ottoman document of the Vlatadon monastery dated to 1544, as the Havlu Kapısı seems to have been located north of Egnatia Street.

*Byzantine and Christian Museum, Athens,
yiannis_theocharis@yahoo.gr*